

VI

EL PLAER

El concepte de plaer

Ja hem parlat de la funció que Epicur assignava al plaer quan exposàvem la canònica. Remarcàvem que els sentits experimenten plaer i dolor, i que els plaers ens indiquen què és apropiat o inapropiat per a la natura humana. Com que el plaer ens encamina a un determinat aspecte de la realitat, i com que el dolor ens indica què amenaça la nostra existència com a éssers humans, Epicur sostenia que, en cert sentit, dirigim les nostres vides d'acord amb aquests dos criteris i que és bo que ho fem així, que cerquem el plaer i que evitem el dolor.¹ Això és el que ens ensenya la canònica, però no és suficient. Ens cal entendre què volia dir Epicur quan parlava del plaer i del dolor, i això ja no és tan clar. Un observador poc atent podria creure que la teoria epicúria del plaer és plena de contradiccions.

Per exemple, en un passatge molt conegut llegim que Epicur no podia «concebre que existeixi el bé, llevat dels plaers del gust, llevat dels del sexe, dels de l'oida i dels de la vista».² Però en un altre passatge, quan explica què significa que el plaer és el fi de la vida, Epicur diu que no parla dels plaers de la sensualitat, sinó de l'alliberament de les penes del cos i de les afliccions de la ment. La vida feliç no prové del menjar, el beure i el sexe, sinó del raonament moderat.³ Darrerament, els intèrprets d'Epicur exposen la seva teoria ètica d'acord amb el segon passatge i no pas d'acord amb el primer. D'aquesta manera, Epicur apareix com el mestre d'un quietisme ascètic que s'accontenta fàcilment,

¹ DIÒGENES LAERCI, 10.128 (Meneceu), τὴν ἡδονὴν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν. Cf. SEXT EMPÍRIC, *Adversus mathematicos*, 11.96; USENER (1887: 398) i CICERÓ, *De finibus*, 1.30.

² DIÒGENES LAERCI, 10.6; USENER (1887: 67).

³ DIÒGENES LAERCI, 10.131-132.

i que només busca que el deixin en pau i no l'atabalin. Així, hom remarca que el principi bàsic d'Epicur és que el màxim plaer consisteix en l'absència de dolor.⁴

Com veurem, aquest concepció és correcta, però els qui la defensen han tingut dificultats a l'hora d'interpretar els passatges «sensualistes» més cridaners, que sovint han interpretat com si fossin el resultat d'una polèmica estrident. Els qui consideren que Epicur és un quietista afirmen que la paraula «plaer» distorsiona el seu ideal. Els estudiosos partidaris d'aquesta interpretació prefereixen anomenar Epicur el mestre del goig més que no pas el mestre del plaer.⁵ Però no hi ha cap terme que descriu satisfactoriament l'ideal epicuri, i, quan parlem dels plaers més elementals, els del menjar, el beure i el sexe, no podem usar la paraula «goig» —*Freude*, en alemany—, ja que atribuiríem a Epicur una posició excessivament espiritualista.⁶ No hi ha cap paraula completament adequada. Hem de seleccionar un terme i comptar que Epicur l'emprava en un sentit tècnic, i no en el sentit que li dona el llenguatge ordinari. El més enraonat és, doncs, mantenir la paraula «plaer» i entendre-la en el sentit que li hauria donat Epicur.

Per tal de comprendre el rerefons filosòfic d'Epicur i no quedar-nos en aspectes superficials, els estudis moderns del seu pensament ens han ensenyat a mirar enrere cap a Plató i Aristòtil, com també cap als primers atomistes. Quan exposem la teoria del plaer, trobarem que Epicur es val d'idees platòniques i aristotèliques amb la intenció d'arribar a una posició que no és ni platònica ni aristotèlica. En l'*Ètica nicomaquea*, Aristòtil tant suggereix que el plaer és un concepte del qual podem donar una sola definició,⁷ com suggereix que hi ha dues menes de plaer: el plaer en el repòs (ἡδονὴ ἐν ἡρεμίᾳ) i el plaer en el moviment. El primer plaer, el més elevat, és el plaer de què gau-

⁴ Cf. la formulació clàssica a CICERÓ, *De finibus*, 1.11; cf. PLUTARC, *Non posse*, 1087D (ἡδονὴ μὴ ἀλγηδών), i DIÒGENES LAERCI, 10.137.

⁵ MEWALDT (1949); MERLAN (1960: 15).

⁶ Fent referència a l'oda de Schiller, MERLAN (1960: 18-19) defensa l'ús de *Freude*, però el mot difícilment pot reflectir el context «sensualista» en què l'utilitza Epicur.

⁷ ARISTÒTIL, *Ethica nicomachea*, 7.13 (1153a 14-15) (FBM 292, 140-141).

deix el déu.⁸ Els plaers que provenen del canvi, si més no alguns, provenen de la imperfecció (πονηρίαν τινά) de la raça humana.

És indubtable que aquestes distincions d'Aristòtil formen part dels antecedents de la distinció entre el plaer que Epicur anomena «perdurable» (καταστηματική) i el plaer «fugisser» o en moviment (ἐν κινήσει, κατὰ κίνησιν).⁹ Ara bé, és obvi que per a un atomista com Epicur *tot* plaer ha d'implacar moviment d'àtoms, ja que els àtoms es mouen constantment. En aquest sentit, no podem definir el plaer perdurable com si fos simplement el «plaer en el repòs» (ἐν ἡρεμίᾳ), a la manera aristotèlica. El que necessitava Epicur era una paraula que descrivís no la quietud dels àtoms durant l'experimentació del plaer, sinó llur moviment estable, harmoniós i ordenat. L'expressió «moviment lleuger i suau», usada per Plutarc, potser descriu el plaer perdurable.¹⁰ La mateixa expressió «plaer perdurable» (ἡδονὴ καταστηματική) ha de significar plaer derivat d'un canvi constant i equilibrat dels àtoms de l'òrgan sensorial.¹¹ Segurament, els plaers fugissers són els que provenen d'un canvi constant en l'estat dels àtoms, encara que limitat en el temps. Diògenes Laerci descriu la posició d'Epicur de la manera següent: hi ha dues menes de felicitat (això és, de plaer), l'un, el que experimenta el déu, és el que no pot augmentar (ἐπίτασιν οὐκ ἔχουσιν)¹² i que és el màxim possible (τὴν ἀκροτάτην), l'altre és el que va associat a l'addició i la sostracció de plaers. El passatge és una mica enganyós, ja que podria induir a creure que els déus no experimenten plaers fu-

⁸ ARISTÒTIL, *Ethica nicomachea*, 7.15 (1154b 27) (FBM 292, 149). Per als antecedents aristotèlics de la teoria del plaer d'Epicur, cf. sobretot MERLAN (1960: 19-24).

⁹ L'adjectiu καταστηματική és rar; cf. DIÒGENES LAERCI, 10.136. En els fragments de què disposem no figura l'adjectiu κινήτικη. Malgrat això, seguint els estudiosos moderns, podem parlar de plaers «fugissers» (κατὰ κίνησιν). CICERÓ, *De finibus*, 2.31, usa la paraula *movens*.

¹⁰ PLUTARC, *Adversus Colotem*, 1122E; USENER (1887: 411).

¹¹ PLUTARC, *Non posse*, 1089D; cf. USENER (1887: 68), εὐσταθὲς σαρκὸς κατὰστημα. CICERÓ, *De finibus*, 2.16-31, parla del plaer *in stabilitate*, però quan compara *voluptas stans* amb *voluptas movens* pot estar desencaminat. Podria fer la impressió que una *voluptas stans* no implica moviment d'àtoms. Això és impossible, per bé que el moviment hagi d'ésser regular, sense variació; cf. CICERÓ, *De finibus*, 2.75.

¹² DIÒGENES LAERCI, 10.121.

gissers. Com veurem en parlar dels déus,¹³ aquesta conclusió seria errònia. Però podem conjecturar què volia dir Diògenes Laerci. Els déus poden experimentar una mena invariable de plaer que res no pot superar; però hi ha també uns altres plaers, la grandesa dels quals ningú no discuteix, que són intermitents.

Ja hem vist que Aristòtil distingia entre «el plaer en el repòs» i «el plaer en el moviment» (o en el canvi). Però no sols Aristòtil i Epicur parlaren del plaer en aquests termes. Els cirenaics, un grup hedonista creat per Aristip, un deixeble de Sòcrates, coneixien aquesta distinció i la rebutjaven.¹⁴ Per als cirenaics, el plaer «perdurable» (καταστηματική) no era cap plaer. Consideraven que els plaers d'aquesta mena eren les experiències d'un cadàver.¹⁵ En aquesta qüestió, Epicur adopta una posició molt pròxima a la d'Aristòtil, com també ho fa quan considera que els plaers de la ment són superiors als del cos. És clar que accepta les dues menes de plaers i sosté que tots dos, els de la ment i els del cos, poden ésser perdurables o fugissers. Cal remarcar, però, que per a referir-se als plaers perdurables de la ment i del cos usa dos termes negatius, «impertorbabilitat» (ἀταραξία) i «impasibilitat» (ἀπονία) respectivament, mentre que per a referir-se als plaers fugissers fa servir dos termes positius «goig» (χαρά) i «alegria» (εὐφροσύνη).¹⁶ Malgrat que aquests dos termes positius facin referència als plaers fugissers de la ment, sabem per innumbrables fonts —com també perquè és una qüestió òbvia— que Epicur no negligia els plaers fugissers del cos.

Segons Epicur, l'afany d'obtenir plaer és el nostre primer impuls natural, un impuls que compartim amb els animals. No és cap impuls que derivi de res que ens hagin ensenyat, sinó que forma part de la natura dels éssers sensibles.¹⁷ Però cal vigilar per a no treure'n conclusions massa fàcilment. Quan Epicur fa

¹³ Cf. *infra* p. 174-175.

¹⁴ DIÒGENES LAERCI, 10.136.

¹⁵ CLIMENT D'ALEXANDRIA, *Stromata*, 2.21.

¹⁶ En DIÒGENES LAERCI, 10.136, hi ha un problema textual i una lleugera inconsistència en l'explicació del plaer, però el significat és prou clar. Per a una discussió del text i altres qüestions, cf. MERLAN (1960: 3-7).

¹⁷ DIÒGENES LAERCI, 10.137, εὐαρεστεῖσθαι; cf. DIANO (1941: 20 i 27). SEXT EMPÍRIC, *Pyrrhonianae hypotyposes*, 3.194, *Adversus mathematicos*, 11.96; CICERÓ, *De finibus*, 2.31.

comentaris d'aquesta mena, no vol pas dir que l'afany de tenir sensacions agradables, encara que siguin moderades, constitueixi el nostre primer impuls natural. Allò que ell vol dir ho explica una de les *Sentències vaticanes*: «La carn reclama no tenir gana, no tenir set, no tenir fred. Qui ho assoleixi i esperi continuar assolint-ho podria rivalitzar amb Zeus en felicitat».¹⁸ Si partim d'aquesta sentència, entendrem fàcilment la doctrina d'Epicur sobre els primers impulsos naturals i veurem que té una base empírica. Els nadons volen la quietud i la tranquil·litat que donen l'aliment i el vestit; el mateix, bàsicament, que tothom vol al llarg de la vida. Es tracta, doncs, de simples desigs corporals. Aquesta és la tesi epicúria: tots els plaers mentals, d'una manera o una altra, depenen de plaers corporals i hi fan referència.

Ara estem en disposició de considerar una de les sentències epicúries més notables que ens ha arribat a través de moltes fonts antigues i que ha estat molt malentesa. Epicur afirma que el començament i l'arrel de tot bé és el plaer de l'estómac. La saviesa i els refinaments (τὰ περιττά) en depenen.¹⁹ Sens dubte és una afirmació paradoxal, i els mateixos epicuris l'exageraren per motius polèmics a fi de fer ressaltar allò que els separava de les altres escoles. Metrodor deia que estava content de saber que Epicur li ensenyava la manera adequada de complaure l'estómac.²⁰ En canvi, Plutarc, enfurismat, denunciava l'escola epicúria perquè era formada de gent que dibuixava un cercle amb l'estómac al centre i un radi al voltant que assenyalava tot l'abast del plaer. Ara bé, confosos pel llenguatge polèmic amb què s'expressaven els epicuris, o disposats a malinterpretar intencionadament la posició epicúria, Plutarc i molts altres crítics antics suposaren que, quan Epicur parlava així dels plaers de l'estómac, només pensava en els plaers fugissers, que ells interpretaven erròniament com la satisfacció momentània de menjar i beure. Però, com ha mostrat Diano,²¹ aquesta no era la intenció d'Epi-

¹⁸ *Gnomologium Vaticanum*, 33.

¹⁹ ATENEU, 12, 546F; cf. USENER (1887: 409). La discussió mostrarà que cal comparar aquest text amb DIÒGENES LAERCI, 10.129, car el plaer és ἡ ἀρχὴ i el τέλος de la vida feliç.

²⁰ PLUTARC, *Non posse*, 1098D; METRODOR, frag. 39-42 (ed. Körte).

²¹ DIANO (1936: 850-852).

cur. El passatge sobre els plaers de l'estómac com a base dels plaers de la saviesa i altres plaers refinats s'ha d'entendre juntament amb la tesi que allò que l'ànima reclama és no patir gana i no tenir set. Així, quan Metrodor diu que Epicur li ensenyà la manera correcta de complaure l'estómac, vol dir que li mostrà què necessitava l'estómac, és a dir, no tenir gana. I quan Epicur diu que el començament i l'arrel de tot bé és el plaer de l'estómac, no vol dir que menjar sigui plaent, sinó que el començament i l'arrel de tot bé és no tenir gana ni tenir set. Quan hom no té fam, no té set ni passa fred, experimenta l'alliberament de les penalitats del cos (ἀπονία). I, com veurem tot seguit, si frueix d'aquest alliberament i n'està *satisfet*, pren l'actitud correcta envers els seus desigs, les seves esperances i els seus temors, i se situa en la millor posició per assegurar-se el plaer suprem de la ment, que els epicuris denominen impertorbabilitat (ἀταραξία). Aquest és un dels sentits que té la tesi que constreny a relacionar els plaers de la ment amb els plaers del cos.²² Epicur no diu que la ment només pot ésser feliç si el cos no pateix; diu que els plaers mentals depenen del fet que l'actitud envers les sensacions corporals sigui correcta.

Segons Epicur, el primer impuls natural dels infants i els animals s'adreça al plaer. En desacord amb Plató i Aristòtil, que pretenien definir allò que és naturalment humà a partir del comportament dels éssers humans adults, Epicur preferia fer-ho a partir dels més joves, els impulsos dels quals aparentment no havien estat corromputs. Però quina mena de plaer busquen els infants? Si la nostra interpretació, segons la qual aquesta mena de plaer és el plaer «perdurable», és correcta, Ciceró s'equivoca i interpreta erròniament Epicur.²³ Segons Ciceró, el plaer que desitgen per natura els infants i els animals és el plaer fugisser i no el perdurable. Res no ens fa pensar que Epicur negués que els infants i els animals desitjaven el plaer fugisser —en el cas dels infants, si més no, l'opinió corrent, sovint falsa, sosté que és un dels factors que motiven llur comportament—, però allò que pròpiament

²² Per a aquesta «relació», cf. CICERÓ, *De finibus*, 1.25.55; CLIMENT D'ALEXANDRIA, *Stromata*, 2.21. Pel que fa a la idea que el plaer de la carn passa a la ment, cf. PLUTARC, *Non posse*, 1087B.

²³ CICERÓ, *De finibus*, 2.32-33.

diu Epicur és que el *primer* impuls, en sentit temporal i ontològic, ens adreça al plaer; i per plaer ell entén, abans de res, no tenir gana i no tenir set. Ciceró volia deixar clar que, si els estoics tenien raó quan pensaven que el primer impuls natural ens duu a conservar-nos a nosaltres mateixos, Epicur sostenia perversament que aquest impuls ens duia no al simple plaer, sinó al plaer fugisser, o més aviat, com afirma polèmicament, a emocions derivades de la sensació. En conseqüència, Ciceró pretenia que els epicuris argumentaven de la manera absurda següent: atès que els impulsos naturals dels infants i els animals s'adrecen directament al plaer *fugisser*, el plaer *perdurable* és el *summum bonum*. Si Epicur hagués sostingut que el plaer fugisser és el començament i l'arrel de tot bé i de tots els objectes del nostre desig, l'actitud polèmica de Ciceró podria tenir alguna justificació, però Epicur no diu enlloc que aquesta fos la seva opinió.

Totes les fonts antigues admeten que Epicur identificava el plaer insuperable, la plenitud del plaer, que ell considerava una situació estable del cos i una confiança a mantenir-la en el futur,²⁴ amb l'absència total de dolor i ansietat. En les *Màximes capitals*, Epicur afirma que «una vegada ha desaparegut el dolor causat per una mancança, no augmenta el plaer en la carn, sinó que solament varia (ποικίλλεται)».²⁵ En altres paraules, quan el cos experimenta l'absència total de dolor, ja gaudeix del màxim plaer. Això no significa que en el cos no puguin alternar el plaer perdurable i el plaer fugisser. Tanmateix, en aquesta alternança, la «quantitat» de plaer no augmenta; l'únic que passa és que els sentits perceben un pessigolleig o alleujament.²⁶ Allò que Epicur vol dir quan afirma que el plaer no augmenta ho deixa clar un escoliasta de la vint-i-novena de les *Màximes capitals*, quan diu que hi ha desigs naturals, però innecessaris, que només varien el plaer i no lleven el dolor. La satisfacció d'aquests desigs només pot comportar plaer fugisser. La conclusió és que fins

²⁴ PLUTARC, *Non posse*, 1089D.

²⁵ *Sententiae*, 18 (DIÒGENES LAERCI, 10.144). CICERÓ, *De finibus*, 2.10, parla de *varietas* del plaer.

²⁶ γαργαλισμός (PLUTARC, *De latenter vivendo*, 1129); *mulcet* (LUCRECI, 2.422); *permulcet* (CICERÓ, *De finibus*, 2.31); *titillaret* (CICERÓ, *De finibus*, 1.39). Cf. DIANO (1935: 256).

i tot quan aquests desigs siguin satisfets de manera que no sentim gens de dolor, el plaer que experimentem com a perdurable no «augmenta» perquè els nostres plaers han esdevingut fugissers. Epicur usa el concepte d'«augment» de plaer d'una manera inusual que cal explicitar. Diano ens ha ensenyat com ho hem de fer.²⁷

No hi ha dubte que tant Plató com Aristòtil han influït en la teoria del plaer d'Epicur. Diano ha analitzat detalladament la relació de les posicions d'Epicur amb les del *Fileb*. Ens fixarem en el concepte platònic de plaer pur i analitzarem com aquest concepte es relaciona amb la idea epicúria de plaer perdurable. Per a Plató, el plaer pur és un plaer que no es mescla amb cap dolor. Cal observar la natura corpòria de la metàfora; és com si ens preocupéssim de mesclar aigua amb vi. Ho hem de tenir present quan considerem un passatge curiós del *De diis* de Filodem,²⁸ on sembla que s'estableixi una comparació entre el plaer (pur) i la blancor pura. L'argument és el següent: si una *part* (μόριον) d'un objecte és negra, per molt blanc que sigui l'objecte, la blancor de tot l'objecte resta «tacada». Si persistim en el símil, Filodem diu que, si alguna part d'un ésser experimenta «menys» plaer, el plaer de la totalitat disminueix. Cal suposar, doncs, que el plaer màxim és el que obté un ésser sensible que no experimenta dolor en cap dels seus membres. Això encaixa admirablement amb la concepció que Epicur té del plaer més gran. Si l'absència de dolor és completa, l'organisme experimenta el plaer pur en un sentit quasi platònic,²⁹ el del plaer més gran, el de la plenitud del plaer. D'aquesta manera, els plaers fugissers subsegüents, que no poden llevar cap dolor —perquè no hi ha cap dolor per llevar—, no poden fer res per «incrementar» el plaer que sentim; només el poden variar. La funció dels plaers fugissers que sobrevenen al «plaer màxim» no és altra que la d'oferir variacions sobre un mateix tema. Se'n segueix que, si la totalitat d'un ésser humà, cos i ment, experimenta un

²⁷ Cf. DIANO (1935) i (1936); en menor mesura també (1939-1942).

²⁸ FILODEM, *De diis*, 3, papir 152, frag. 1 (ed. Diels, 19-25).

²⁹ Certament existeix la noció de plaer «pur». Cal observar l'aparició de la paraula ἀκεραίου en les *Màximes capitals*; cf. DIÒGENES LAERCI, 10.148 (*Sententiae*, 12).

plaer perdurable complet —Epicur l'anomena plenitud (πλήρωμα)—,³⁰ aquest plaer no pot augmentar, i, en aquest cas, tots els plaers fugissers seran variacions dels plaers perdurables actuals que *depenen de llur existència anterior*. En aquest cas, podem veure fàcilment com els plaers fugissers dependents no contribueixen gens a la felicitat, és a dir, a l'absència de dolor. El problema més important consisteix a saber si Epicur pensà que *tots* els plaers fugissers no contribueixen en absolut a l'absència de dolor i si *tots* els plaers fugissers, en aquelles parts de l'organisme on són experimentats, depenen de plaers perdurables concrets.

Abans d'examinar aquesta qüestió, hem de tornar al text que hem esmentat anteriorment, on Epicur deia que no podem concebre el bé al marge dels plaers fugissers del gust, el sexe, l'oïda i la vista. Ara podem explicar exactament aquest text. En primer lloc, Epicur diu que sense aquests plaers fugissers ell no pot *concebre* què és bo. Donem per fet que Epicur pensava que aquests plaers existeixen sense que cap mena de dolor els acompanyi. Tanmateix, més d'una vegada Epicur remarca que els plaers fugissers (com els plaers impurs platònics) sovint *van* acompanyats de dolor. Podem dir, doncs, que si els plaers fugissers no van acompanyats de dolor són bons, però que és important saber quan no hi van, i què és allò que l'existència d'aquests plaers fugissers no acompanyats de dolor ens diu sobre els plaers perdurables. En segon lloc, hem de tenir en compte que Epicur parla del *concepte* de bé, no del gaudi del bé. Evidentment, en la nostra vida no sempre assolim tot el plaer perdurable possible del cos i de la ment. Si ho aconseguíssim, seríem déus i no necessitaríem res més. Però, com que no ho som, experimentem que ens manquen els plaers bàsics, i aquesta mancança engendra la necessitat i el desig.³¹ Si no desitgèssim cap bé, no ens podríem formar el concepte de res bo. Mai no se'ns acudiria fer-ho, llevat que fóssim conscients de la possibilitat *teòrica* de perdre allò de què fruïm. A partir d'aquest moment, experimentem que patim una mancança real (i els déus ho saben) de

³⁰ Quant a πλήρωμα, cf. DIANO (1935: 245) i les referències que s'hi donen.

³¹ DIÒGENES LAERTI, 10.128 (Meneceu).

plaers perdurables, sentim desig de posseir-los com a béns. El procés d'obtenció d'allò que desitgem sovint implicarà un plaer fugisser. Així, si tenim gana i mengem, experimentem els plaers fugissers que tenen lloc quan mengem. És natural, doncs, que experimentem que els plaers fugissers són realment agradables. D'una manera immediata resulta més evident que els plaers fugissers són agradables que no pas que ho són els perdurables. Per tant, quan comencem a formar-nos el *concepte* de plaer, és natural que els primers plaers en què pensem siguin els fugissers. Al marge del caràcter polèmic que tenia la manera provocadora d'expressar-se, probablement això és el que volia dir Epicur quan afirmava que no podia concebre el bé separat dels plaers (fugissers) dels sentits. Si els plaers fugissers no eren plaers, quins ho seran?

La funció subsidiària del plaer fugisser

Per a Epicur era clar que el plaer màxim és l'absència completa de dolor, en el cos i en la ment. Si interpretem la posició epicúria a partir de la teoria atòmica, l'existència d'aquest plaer significa que la persona que l'experimenta no sofreix moviments bruscos dels àtoms que configuren els seus òrgans sensorials i la seva percepció mental. És com si es trobés en un mar en calma sense ventades molestes.³² Però, en quina situació es troben els éssers humans reals si cap d'ells no gaudeix regularment d'aquesta tranquil·litat absoluta? Quina relació tenen dins nostre el plaer fugisser i el plaer perdurable? Què significa la tesi que, fins i tot en nosaltres, simples mortals, l'existència dels plaers fugissers *sempre* pressuposa l'existència prèvia de plaers perdurables en els mateixos òrgans? Hom ha dit sovint³³ que el text més important en favor d'aquesta tesi prové de Lucreci:

³² Quant a *γαλήνιζεν*, cf. PLUTARC, *Non posse*, 1088E; DIÒGENES LAERCI, 10.83 (Heròdot). Cf. també CÍCERÓ, *Tusculanae disputationes*, 5.16 (FBM 96, 14-15). El contrari de *γαλήνη* són les tempestes i el gust per les passions; cf. PLUTARC, *Non posse*, 1090B; USENER (1887: 413).

³³ MERLAN (1960: 12).